

ФЕНОМЕН «РЕГІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПОГРАНИЧЧЯ» УКРАЇНИ В БЕЗПЕКОВИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ПРАКТИКАХ

THE PHENOMENON OF “REGIONAL BORDER IDENTITY OF UKRAINE” IN SECURITY AND POLITICAL PRACTICES

Руденко Ю.Ю.,

*доктор політичних наук, провідний науковий співробітник
Національної академії Служби безпеки України*

Розглянуто особливості формування порубіжного типу ідентичності (ідентичності пограниччя). Зазначається, що останній виник на територіях українського пограниччя (україно-польського, україно-російського, україно-румунського тощо). Стверджується, що для окресленого типу ідентичності притаманні певні характерні риси. Зокрема, варто зазначити наступні: складається з суміші регіональних ідентичностей та національної ідентичності, і перші – можуть переважати, тобто ідентичність пограниччя є мозаїчною; вона є відкритою та динамічною, що характеризує ідентичність пограниччя з позитивного боку, з іншого боку – це має негативний зворотній бік – тут часто можуть виникати конфлікти на ґрунті суперечностей між ідентичностями. Останнє може стати джерелом викликів та загроз територіальній цілісності на національному суверенітеті держави. Втім, почасти, конфлікти можуть роздмухуватися певними ЗМІ, політичними акторами як в середині країни, так і із суміжних держав. Запобіжником може стати політика ідентичності, яка має враховувати: особливості регіональної ідентичності; історичні умови розвитку території; психологічні особливості місцевого населення цих регіонів тощо.

Окреслено такі альтернативи моделей поведінки для людини пограниччя: повна ідентифікація з домінуючою культурою і втрата власної; «ізоляція» – активний чи пасивний опір асиміляції, переважно демонстративне несприйняття «чужої» культури; маргіналізація, коли людина мириться з «проміжним станом, відчувачи себе «неорганічною складовою різних культурних традицій». Найприйнятнішою моделлю є інтеграція наявних типів ідентичності.

Особливо підкреслюється роль історичної пам'яті у формуванні інтеграційної моделі ідентичності у регіонах пограниччя. Особливо наголошується на важливості формування пантеону національних героїв, який повинен враховувати як загальнонаціональних героїв, так і героїв регіональних, що є авторитетними та вшановуються у певній області чи регіоні.

Ключові слова: ідентичність пограниччя, національна ідентичність, державна безпека, політика ідентичності, історична пам'ять.

The peculiarities of the formation of the border type of identity (borderland identity) are considered. It is noted that the latter arose on the territories of the Ukrainian border (Ukrainian-Polish, Ukrainian-Russian, Ukrainian-Romanian, etc.). It is claimed that certain characteristic features are inherent to the outlined type of identity. In particular, it is worth noting the following: it consists of a mixture of regional identities and national identity, and the former may prevail, that is, the borderland identity is mosaic; it is open and dynamic, which characterizes the borderland identity on the positive side, on the other hand – it has a negative side – conflicts can often arise here on the basis of contradictions between identities. The latter can become a source of challenges and threats to the territorial integrity of the national sovereignty of the state. However, to some extent, conflicts can be fanned by certain mass media, political actors both in the middle of the country and from neighboring states. Identity policy, which should take into account: peculiarities of regional identity, can be a safeguard. historical conditions of development of the territory; psychological features of the local population of these regions, etc.

The following alternative models of behavior for a borderland person are outlined: complete identification with the dominant culture and loss of one's own; «isolation» – active or passive resistance to assimilation, mainly demonstrative non-acceptance of «alien» culture; marginalization, when a person puts up with an «in-between state, feeling himself an «inorganic component of various cultural traditions.» The most acceptable model is the integration of existing types of identity.

The role of historical memory in the formation of the integration model of identity in the border regions is especially emphasized. The importance of forming a pantheon of national heroes, which should take into account both national heroes and regional heroes who are authoritative and honored in a certain area or region, is emphasized separately.

Key words: borderland identity, national identity, state security, identity politics, historical memory.

Постановка проблеми. Перебування території України у складі інших державних утворень, політика яких, почасти, вступала між собою у суперечності, позначилися на формуванні регіональної свідомості, яка, в свою чергу сформувала, певний тип ідентичності на цих територіях – порубіжну ідентичність. «Українське пограниччя (українсько-польське, українсько-російське, українсько-румунське) становить пограниччя культур, спільнот, традицій, цінностей життя. Більшість

з них притаманний характер реліктових, етнокультурних пограниччя...

Доводиться констатувати, що порушення рівноваги у порубіжних територіях здатне викликати напругу та соціальні ускладнення. Коли змагання за ресурси переміщуються в економічну, інформаційну, культурну сферу (як сталося частково на Донбасі), виникає загроза державному суверенітету. Процеси на таких прикордонних стижах здатні спричинити відцентрові тенденції розвитку,

формувати вузли з нерозв'язаних питань. Ось чому в умовах трансформації суспільства зони пограниччя є ареалами нестабільних систем, які перебувають у пошуку власних форм організації...» [1, с. 318, 322].

Але хотілося б наголосити, що протиріччя, наявні у порубіжних спільнотах, ніяк не знецінюють багатоманітність палітри цінностей та традицій української нації. Навпаки, багатоманітність є проявом її унікальності. Разом з тим, варто відмітити, що *актуальність дослідження* співіснування різних територіальних спільнот пограничних соціумів посилюється у контексті штучного роздмухування окреслених проблем на рівні деяких ЗМІ, окремих політичних гравців та зацікавлених суб'єктів суміжних держав. Результатом подібних впливів стає політична напруженість, прояви нетолерантності, дезінтеграція суспільства, безпекові проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми ідентичності, зокрема національної, а також інших типів, як то: етнічної, громадянської, державної тощо отримали достатній рівень розробленості в українській науці. Серед вчених, що приділяють увагу цій проблематиці такі як: Я. Верменич, Я. Грицак, А. Колодій, М. Козловець, В. Кремін, І. Кресіна, В. Лісовий, Л. Нагорна, Ю. Римаренко, С. Римаренко, М. Рябчук, М. Степико, В. Ткаченко та інші. Окремо, варто зазначити вчених Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України ім. І.Ф. Кураса, дослідження яких присвячені проблематиці формування ідентичності українського суспільства. Серед останніх праць зазначеного Інституту монографії: «Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність» (авторський колектив Інституту) [2], «Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – історичні причини та наслідки» М. Рябчука [3]; також серед праць, присвячених ідентичностям окремих регіонів – праця «Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Полтави» О. Зорича [4] тощо.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Разом з тим, проблема дослідження ідентичностей пограниччя зараз тільки набуває актуальності. Ми розглядаємо її під певним кутом зору, а саме – безпекової політики; проблема поки що найменше знаходиться під кутом зору дослідників в такому контексті.

Тому нашу **мета та завдання**, сформувані бачення щодо ключових особливостей ідентичності регіонів пограниччя; проблем, які виникають у мешканців зазначених територій у її кристалізації та виявити безпекові аспекти цих проблем.

Виклад основного матеріалу. Сучасні трансформаційні процеси в Україні спричинили формування ареалів пограниччя, які знаходяться на кордоні поділу культур і держав. Прикордонні ареали

займають особливе місце в ментально-географічній картографії: з одного боку, вони є периферією країни, але, з іншого, вони стають центром особливого регіону, процеси в якому визначаються чинником кордону. «Феномен пограниччя полягає в тому, що в його просторі взаємодії виникають нові форми солідарності спільнот, формуються транскордонні соціокультурні мережі, в яких пограниччя – умова та чинник необхідної кооперації...Пограниччя з елементу просторової організації перетворюється на чинник впливу, забезпечуючи нову якість розвитку пограничного соціокультурного простору» [5, с. 310].

Про негативний та позитивний бік кордонів та свідомості громадян, яка тут формується, пише Я. Верменич: «з позитивного погляду кордон стимулює рухливість та ініціативність, надає можливості діалогу й обміну культурними здобутками, а з негативного – провокує постійні стресові ситуації, зони напруження та воєнних конфліктів» [6, с. 31]. Тобто прикордонний простір – соціально-географічна зона, в межах якої ефективно взаємодіють культурні, політичні системи сусідніх держав і стикаються їхні інтереси.

Підґрунтям виникнення конфліктів у цих регіонах є мозаїчність та багатоманітність ідентичностей населення. Серед яких – національна, регіональна, етнічна, релігійна, вікова ідентичності тощо, які взаємно накладаються одна на одну та, почасти, вступаючи «у конфлікт». Але засадничим вектором розмежування та дезінтеграції соціуму в регіонах пограниччя є дія культурних та політичних впливів сусідніх держав. Серед регіонів з найвищим індексом мозаїчності населення, переважають саме регіони пограниччя. Найвищі значення індексу мозаїчності характерні для Автономної Республіки Крим (0,59), Одеської (0,56), Донецької (0,53), Луганської (0,51), Запорізької (0,44) областей, м. Севастополя (0,44), а також трохи меншою мірою, – для Харківської (0,43), Чернівецької (0,40), Закарпатської (0,36) областей [7, с. 62]. Це регіони реальних та потенційних загроз національній цілісності й суверенітету України, області, що потребують особливої уваги з позиції консолідації української політичної нації.

Яскравий приклад культури пограниччя демонструє Донбас. На тлі драматичних подій у цьому регіоні відбулася деформація сприйняття прикордоння як «кордону безпеки». Ілюстрацією останнього була відповідь у 2015 році мешканців Донбасу на запитання: «В чому проявляється вплив прикордонного розташування області» – 40% донбасівців вибрали варіант «близько небезпека військових дій» [8].

Також особливо небезпечною виявилася недооцінка стану регіональної свідомості населення на цих територіях, самопочуття «людини на межі»,

«людини пограниччя». «Сьогодні в умовах війни різні сегменти соціуму на Донбасі вибудували для себе протилежні бачення моделі держави та й свого місця у цій державі. Тому знання специфіки свідомості населення зазначеного регіону та інших тимчасово окупованих регіонів пограниччя набуває особливого значення – буде сприяти їх післявоєнній реінтеграції» [9, с. 350].

Крім мозаїчної ідентичності, серед вагомих особливостей свідомості громадян у цих регіонах, можна назвати переважання регіональної ідентичності над національною, громадянською, що і створює загрози сепаратизму. Українські вчені зазначають: «важливо фокусувати увагу на тому, що пограниччя є самостійною соціокультурною детермінантою ідентифікації. Особа пограниччя, що відчуває себе не зовсім «у ладах» з національно-державною ідентичністю, тяжіє до «нижніх поверхів» ідентичностей – етнічних, локальних, релігійних. Вона легше піддається впливу міфологізованих ідеологічних конструкцій, шукаючи опору, як правило, в архаїчних уявленнях і пошуку простих рішень. Загострене реагування на минулі травми формує віктимну свідомість, породжує й реваншистські настрої. Цінності та настанови соціуму пограниччя, закріплені в архетипах та менталітеті, здатні актуалізуватися за специфічних (особливих, кризових, військових) реалій суспільного розвитку. Саме тому визнання факту, що українсько-російське пограниччя, яке пролягає через Донбас, є ризикогенним фактором державної безпеки, має, перш за все, стимулювати розробку довгострокових програм, розрахованих на різні сегменти порубіжних соціумів (етноси, суспільні групи). Це має потенціал стати каталізатором прогресивних модернізаційних трансформацій суспільства» [10, с. 355].

А Я. Верменич у цьому контексті визнає: «на пограниччях вибір ідентичності становить складну, навіть нестерпно болісну процедуру» [11, с. 73].

Учені називають такі альтернативи моделей поведінки для людини пограниччя: повна ідентифікація з домінуючою культурою і втрата власної; «ізоляція» – активний чи пасивний опір асиміляції, переважно демонстративне несприйняття «чужої» культури; маргіналізація, коли людина мириться з «проміжним станом, відчуваючи себе «неорганічною складовою різних культурних традицій». Найприйнятнішою, за Я. Верменич, є інтеграція: «Це в міру гармонійна, «подвійна» ідентифікація як зі старою, так і з новою культурними матрицями... Цілі, інтереси й потреби індивіда та соціальних груп узгоджуються без втрати ними традиційної ідентичності» [12, с. 72].

Це зумовлює типи ідентичностей пограниччя:

– ідентичність, яка ґрунтується на символах кордону як закритого рубежу. Пограниччя в цьому

разі виступає як «бастіон», «останній рубіж», «щит батьківщини»;

– ідентичність, формула якої розкривається через символ «околиці», через розуміння прикордоння як провінційно-периферійного;

– «кризова ідентичність» пограниччя, яка формується у межах простору «свій-чужий» [13, с. 314].

Тому особливою проблемою «людини пограниччя» є вироблення адаптаційних практик щодо інших «чужих» ідентичностей, що може супроводжуватися напругою, конфліктами та сепаратистськими настроями.

Важливо, що в цьому процесі людина не залишалася сам на сам зі своїми проблемами та отримувала підтримку держави та місцевих громад. Тому у регіонах порубіжжя в цілому, необхідно запроваджувати дієву комунікаційну стратегію діалогу з населенням, яка має враховувати:

– особливості регіональної ідентичності;

– історичні умови розвитку території;

– психологічні особливості місцевого населення цих регіонів тощо.

Адже «відцентрові прагнення в українському суспільстві мають емоційне забарвлення в умовах стрімких змін політичної кон'юнктури, залежать від зовнішньополітичних чинників та є своєрідною реакцією самозахисту в умовах невдоволеності від невирішеності питань своєї культурно-цивілізаційної ідентифікації» [14].

І тут ми підходимо до такого питання: якою вона повинна бути політика ідентичності, щоб бути ефективною і дієвою?

Термін «політика ідентичності» вперше виник у межах західної політичної думки та використовувався у зв'язку з соціальними рухами, що виникли наприкінці 1960-х років. Хоча термін широко застосовується в соціальних науках, немає чіткого визначення, яке можна було б використовувати як операціоналізаційний інструмент для дослідження. «У концептуалізації політики ідентичності одна з відповідних точок аналізу пов'язана з відповіддю на головне питання: хто пропонує та контролює значення ідентичності у суспільстві.

Політика ідентичності є центральною в етнокультурно різноманітних суспільствах, особливо в прикордонних регіонах, що характеризується наявністю не тільки етнокультурно неоднорідних спільнот, але й перетином локального, регіонального, національного та міжнародного. Крім того, оскільки прикордонні регіони піддаються значному впливу з боку сусідніх держав, політика ідентичності часто стає геополітикою ідентичності» [15, с. 172, 173].

Політику ідентичності варто розглядати крізь призму взаємодії двох рівнів формування ідентичності у державі. Подібну типологію класифікування ідентичності знаходимо у іспанського

вченого М. Кастельса. Отже, типологія ідентичності М. Кастельса заснована на взаємодії двох соціальних рівнів – структурного рівня (які значення ідентичності створює та узаконює держава? Яким чином держава схвалює ці значення для інших акторів?) і рівня акторів – груп або індивідів (як актори сприймають ці значення та діють відповідно до цих уявлень?). Розуміння взаємозв'язку між цими двома рівнями допомагає пояснити, як будується та реалізується політика ідентичності [16].

Практично всі держави прагнуть створити та підтримувати сильну національну ідентичність, що забезпечується ефективною політикою ідентичності. На цей процес впливає багато суб'єктів на різних рівнях. Ми вже зазначили про вплив інституціоналізованих агентів та окремих індивідів (чи груп індивідів – етнічних, соціальних, вікових тощо) на сприйняття та відтворення легітимізуючої ідентичності. Тепер звернемося до ролі впливу прикордонних держав крізь призму їхнього сприйняття місцевим населенням. Зокрема, вчені у дослідженні ідентичності прикордонних регіонів України наводять приклад впливу Румунії на прикордонну область України, а саме – Чернівецьку. При дослідженнях тут регіональної ідентичності були застосовані два показники політики реалізації ідентичності на кордоні: фактори «привабливості» та «дискурс» порівняння. Що це означає на практиці? (авт.) Місцеві жителі (Чернівецької області – авт.) порівнюють політику України та Румунії в різних сферах. Про своє ставлення до останніх законодавчих змін (законодавчі зміни до Закону України «Про освіту» та новий Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» – авт.) вони кажуть: «Поговоримо про Румунію. Там існує багато українських сіл; громаді надається право обирати мову, яку вони хочуть, для навчання. Хоча всі знають румунську мову, Румунія поважає їхні прагнення. Давайте також поважатимемо наші прагнення...» [17, с. 184, 185].

Адже стає зрозумілим, що українській владі у політиці ідентичності варто з увагою ставитися до цього «дискурсу порівняння»...

Зрозуміло, що це загальні рекомендації, які повинні втілюватися в конкретну політику. Ми не ставимо задачу у нашій статті розкрити всі складові такої політики, але хотілося б зупинитися на одній з важливих її складових – політиці пам'яті, навколо якої зламано багато списів.

«Натомість населення пограниччя постійно перебуває під впливом сусідніх держав, що може створювати ситуацію складного переплетення територіальних інтересів прикордонних народів, сприяти формуванню історичної спільності, кореляції регіональних моделей пам'яті» [18, с. 64].

Вчені пропонують різні визначення терміну «історична пам'ять»... Отже, «історична

пам'ять – це цілеспрямовано сконструйований засобами історичної політики відносно стійкий набір взаємопов'язаних колективних уявлень про минуле певної групи, кодифікований і стандартизований у громадських, культурних, політичних дискурсах, міфах, символах, мнемотичних і комеморативних практиках. Історична пам'ять, з одного боку, є результатом культурного, соціального, політичного конструювання, але також, своєю чергою, сама постає засобом конструювання культурної, соціальної, політичної, релігійної ідентичностей, котрі в епоху націоналізму синтезуються в ідентичність національну» [19, с. 135].

Тут попри багатоманітні характеристики національної ідентичності «вступає в дію» інтеграційна функція її складової – історичної пам'яті. Українська дослідниця Ю. Зерній стверджує: «Пріоритетність культури титульного етносу полягає у здатності інтегрувати культури всіх національних меншин та етнічних груп, представники яких є повноправними членами національної спільноти. Модерна національна культура постає як цілісне явище, функціонування якої охоплює всю територію країни, а складові елементи демонструють тісний внутрішній зв'язок. Єдність і цілісність національного культурного простору забезпечують внутрішню єдність нації, захищаючи її від фрагментації та дезінтеграції. Така цілісність досягається не через культурну асиміляцію національних меншин, а через їх органічне включення у загальнонаціональний культурний організм» [20, с. 109].

У цьому контексті, хотілося б навести ілюстративний приклад. Цей приклад торкається формування пантеону національних героїв, навколо якого зламано багато списів. «Загалом в українській суспільній свідомості не так багато загальнонаціональних героїв. Натомість можна констатувати наявність так званих «регіональних» героїв – тих, що користується повагою у певних регіонах України. Тому логічним є пропагування в Україні такої системи загальнонаціональних цінностей та її носіїв, які позитивно сприймаються в усіх регіонах країни. Очевидно, що такі державні діячі, як Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Богдан Хмельницький, Михайло Грушевський є вже на сучасному етапі загальнонаціональними героями...», – стверджує український вчений М. Козловець [21, с. 488]. А Я. Грицак наголошує, що починати треба з таких компромісних загальнонаціональних постатей як Тарас Шевченко чи Микола Амосов [22, с. 40]. Втім палітра загальнонаціональних героїв повинна збагачуватися регіональними героями, що є авторитетними та шановуються в певних регіонах України, а особливо у регіонах пограниччя, де, як ми зв'язували, співіснують дві, а, почасти, і більше ідентичностей, повага до яких тільки збалансує політику ідентич-

ності, знизить рівень конфліктогенності в українському суспільстві.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, попри певну складність розвідок у зазначеній в статті проблематиці, особливо в їх соціологічній площині – соціологічні дослідження у низці окупованих регіонів є просто недоступними, вважаємо, що дослідження свідомості та ідентичності регіонів порубіжжя є вкрай важливими. Ідентичність регіонів порубіжжя, як ми з'ясували, є вкрай вразливою з точки зору національної безпеки та управлінських практик. Оскільки вона є фрагментарною та мозаїчною в більшій мірі, чим, наприклад, ідентичність центральних регіонів. Почасти, ця мозаїчність

може переростати у конфліктогенність. Оскільки, крім національної ідентичності, тут формуються виразні регіональні ідентичності, цінності яких у свідомості мешканців зазначених регіонів можуть переважати. Також певну, а інколи значну, роль відіграють ідентитети та цінності суміжних держав, які не завжди можуть мати виключно добродесні для української держави цілі.

Вважаємо, що окреслена у статті проблематика потребує подальших розвідок з метою вироблення конструктивних стратегій узгодження ідентичностей у порубіжних регіонах, з урахуванням, без сумніву, як національної (громадянської) ідентичності, як консолідуючої, так і регіональних особливостей регіонів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій/ ред. кол. О. Рафальський, В. Войналович. Л. Нагорна. К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 512 с.
2. Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність/ О. Рафальський, Я. Калакура та ін. К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2022. 512 с.
3. Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – історичні причини та наслідки. К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2019. 252 с.
4. Зорич О. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Полтави. К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2017. 104 с.
5. Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій/ ред. кол. О. Рафальський, В. Войналович. Л. Нагорна. К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 512 с.
6. Верменич Я. Історична лімологія: проблеми концептуалізації. Регіональна історія України. Вип. 5. 2011. С. 29-48.
7. Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір. К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2018. 400 с.
8. Які загрози є більш небезпечними для незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України? Дослідження проведене з 6 по 12 листопада 2015 року у всіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2008 респондентів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/print.php?ing=UKR&&poll_id=1073&&adress=poll
9. Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій/ ред. кол. О. Рафальський, В. Войналович. Л. Нагорна. К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 512 с.
10. Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій/ ред. кол. О. Рафальський, В. Войналович. Л. Нагорна. К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 512 с.
11. Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. Регіональна історія України. 2012. Вип. 6. С. 67-90.
12. Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. Регіональна історія України. 2012. Вип. 6. С. 67-90.
13. Етнополітичний контекст соціокультурних трансформацій/ ред. кол. О. Рафальський, В. Войналович. Л. Нагорна. К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 512 с.
14. Буркут І. Сучасна Буковина: 1991-2005. Чернівці. 2006. 216 с.
15. Філіппова О., Дейнеко О. Політика ідентичності в прикордонних регіонах України. *Ідеологія і політика*. 2022. № 3(22). С. 171-190.
16. Castells, Manuel The Power of Identity. Chichester: Wiley-Blackwell. 2010.
17. Філіппова О., Дейнеко О. Політика ідентичності в прикордонних регіонах України. *Ідеологія і політика*. 2022. № 3(22). С. 171-190.
18. Консолідація українського суспільства: етнополітичний вимір. К.: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2018. 400 с.
19. Касьянов Г. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 118-137.
20. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5. С. 104-115.
21. Грицак Я. Мій баланс незалежності. *Країна*. 2011. № 33(84). С. 39-46.